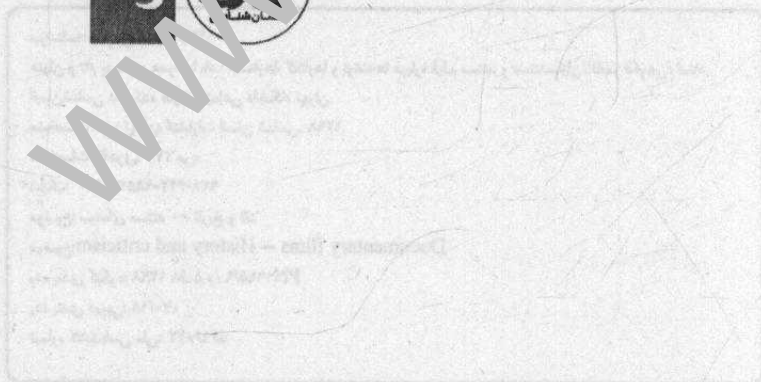

ناقص فکری

هزاره با باد

جستارها، گفتارها، نوشته‌ها
درباره فیلم مستند و مستندسازان

بسم الله الرحمن الرحيم

همراه با باد جُستارها، گفتارها و نوشته‌ها درباره فیلم مستند و مستندسازان

ناصر فکوهی (استاد انسان‌شناسی دانشگاه تهران)

ناشر: نشر انسان‌شناسی

طرح جلد: مهناز شاه‌علیزاده

صفحه‌آرا: وحیده جوادینیا

چاپ اول: بهار ۱۳۹۹

تیراژ: ۱۰۰۰

قیمت: ۵۷۰۰۰ تومان

بک: ۰۰-۰۵۳۶-۶۲۲-۹۷۸

نشانی: تهران، خ انقلاب، رویه‌های نشر انسان‌شناسی، پاساژ فروزنده، ط ۲، واحد ۵۰۷

تلفن: ۶۶۴۶۶۰۰۲

پست الکترونیکی: anthropology.pu@gmail.com

کلیه آثار منتشره این انتشارات در جهت ایجاد فضای آزاد علمی و علمی-هنری نویسندگان محترم آن است و لزوماً مورد تأیید نشر انسان‌شناسی نیست.

سرشناسه: فکوهی، ناصر، ۱۳۳۵ -

عنوان و نام پدیدآور: همراه با باد: جستارها، گفتارها و نوشته‌ها درباره فیلم مستند و مستندسازان / فکوهی / استاد

انسان‌شناسی دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران

مشخصات نشر: تهران: انتشارات انسان‌شناسی، ۱۳۹۸.

مشخصات ظاهری: ۳۷۰ ص.

شابک: ۹۷۸-۶۲۲-۹۵۵۲۶-۵۰۰

موضوع: سینمای مستند -- تاریخ و نقد

موضوع: Documentary films -- History and criticism

رده بندی کنگره: ۱۳۹۸ ۵۳۸ / م / ۹۹۵ / ۱۹۹۵ PN

رده بندی دیویی: ۰۷۰ / ۱۸

شماره کتابشناسی ملی: ۵۶۱۶۸۳۳

فهرست

۷	 گفتار
۱۳	 مضم
۲۹	 فصل اول: یک میزگرد بین سخن درباره فیلم مستند و اتنوگرافی
۲۹	 میزگرد / محمد / میزگرد / فرهاد / ناصر فکوهی
۴۹	 انسان‌شناسی تصویری چیست
۷۵	 سینما و مطالعات بین‌رشته‌ای
۸۹	 فصل دوم: یادداشت‌هایی درباره چند فیلم
۸۹	 سبیده‌می که بوی لیمو می‌داد / آزاده بیزار گیتی
۹۷	 دماغ به سبک ایرانی / مهرداد اسکویی
۱۰۳	 طرقة / محمدحسن دامن‌زن
۱۰۷	 فرشته‌ای روی شانه راست من / آزاده بیزار گیتی
۱۱۳	 مادرم بلوط / محمود رحمانی
۱۱۷	 مُلِف گند / محمود رحمانی
۱۲۳	 نان و آتش و پیرمرد / شهرزاد توکل
۱۲۵	 هزارتوی سادگی / درباره سینمای مهرداد اسکویی
۱۳۱	 همراه با باد در دل تنهایی کویر / منوچهر طبیب
۱۴۵	 فصل سوم: گزارش نمایش فیلم‌های مستند

- ۱۳۵..... آقای هنر و آقایان پرنده / رضا پهرامی نژاد
- ۱۴۹..... بانوی گل سرخ / مجتبی میرطهماسب
- ۱۵۵..... به کجا تعلق دارم / مهوش شیخ الاسلامی
- ۱۶۱..... ۲۱ آگهی استخدام / فرحناز شریفی
- ۱۷۱..... تنهایی برهیا هو / رخساره قائم مقامی
- ۱۸۱..... بواب خورشید / ناصر صفاریان
- ۱۹۱..... دیوار باغ / شنال جنوگرافیک
- ۲۰۱..... سیاه / رخساره قائم مقامی
- ۲۰۹..... شمارش معکوس / امیر طرب خاچ
- ۲۲۱..... گنبد مینا / محمد احسان
- ۲۳۵..... مریم جزیره هنگام، خانه مادر / امیر ماسب / بهرداد اسکویی
- ۲۴۵..... من زن نیستم / حسین عباسی
- ۲۵۵..... مکرمه / ابراهیم مختاری
- ۲۷۵..... همسران حاج عباس / محسن عبدالوهاب

پیشگفتار

سابا نزدیک به پانزده سال پیش بود که در سال‌های نخست ورود به دانشکده علوم اجتماعی دانشگاه تهران و زمانی که در حال اولین آماده‌سازی‌ها برای تألیف و ترجمه کتابی با نام درآمدی بر انسان‌شناسی تصویری و فیلم اتنوگرافیک^۱ بودم، به سببی کشیده شدم که در دهه ۱۳۵۰ و تا پیش از انقلاب سال ۱۳۵۷ در دانشکده به وسیله زنده‌یاد نادر افشارنادر، بنیان گذاشته شده بود. مرحوم افشارنادر^۲ که در رأس مطالعات روستایی و عشایری در مؤسسه مطالعات و تحقیقات اجتماعی^۳ قرار داشت و علاقه زیادی به فیلم مستند و ثبت زندگی عشایر و روستاییان ایران در قالب عکس و فیلم داشت؛ البته او در این کار مهارتی نداشت و صرفاً در آنسویه با کارژان روش^۴، به این کار تشویق شده بود. روایت این علاقه‌مندی و راه‌اندازی بخش سینمای اتنوگرافیک در دانشکده را همسر وی الویا رستروپو^۵ در ملاقاتی با وی در آبان ۱۳۸۵ در پاریس داشتم و شرحش در همان کتاب آمده، نقل کرده‌ام. در چند سالی که نادر افشارنادر موفقی شد از فیلم اتنوگرافیک به‌مثابه ابزاری برای کار پژوهشی استفاده کند، این شانس را داشت که جوانی علاقه‌مند که

۱. ناصر فکوهی، درآمدی بر انسان‌شناسی تصویری و فیلم اتنوگرافیک؛ نشر نی، ۱۳۸۷.

2. Jean Rouch

3. Elvia Restrepo

بعد‌ها فیلم‌ساز معروفی شد - فرهاد ورهرام - را در کنار خود داشته باشد. ورهرام تا به آخر در کنار افشارنادرى باقى ماند؛ اما چند ماه پس از انقلاب، افشارنادرى در شرايطى دردناك كه شايد روزى در آينده به آن بازگرديم، درگذشت و همه دستاوردهايش در علوم اجتماعى از جمله دوربين‌ها و آزمایشگاهى كه براى تهيهٔ فيلم در دانشكده تدارك ديده بود، از ميان رفت. عكس‌ها و فيلم‌هاى زباده تهيه شده بود كه از دانشكده به يك مركز دولتى ديگر منتقل شد و ظاهراً بعدها آن‌ها نيز از بين رفتند. ورهرام از دانشگاه خارج شد و به خوبى به مثابهٔ فيلم‌سازى مستند پس از تحصيلات در اتريش و از آن زمان تا امروز در اتريش ادامه داد؛ اما در اين سال‌ها، او نيز در مؤسسهٔ انسان‌شناسى و فرهنگ در كنار ماست. باز در همين سال‌ها شانس با ما بود و با استادى ارجمند دوستى گانقندر، محمد تهامى‌نژاد آشنا شديم كه از پيش از انقلاب در تلويزيون فعال و فعالان متعددى ساخته بود و پس از انقلاب نيز به پژوهشگري توانا تبديل شده بود. امروز او را بايد بيشك مهم‌ترين پژوهشگر در تاريخ و تحول سينماى مستند در ايران به شمار آورد. حضور دوست ارزشمند ديگرى كه بسيار در همان زمان با او آشنا شدم، مهرداد اسكويى بود كه به شدت علاقه داشت فيلم‌هاى مستند خود را به مطالعات اجتماعى نزديك كند.

همه این شرایط سبب شدند که در نیمه دوم دهه ۳۸۰ که ما در گروه انسان‌شناسی می‌خواستیم بار دیگر درس انسان‌شناسی تصویر و راه‌اندازی کنیم، دستان خالی نباشد. در همین زمان، ابتدا در انجمن انسان‌شناسی، سپس در انجمن جامعه‌شناسی و در نهایت در مؤسسه انسان‌شناسی و فرهنگ نیز تصمیم ما بر آن بود که روابط میان علوم اجتماعی و سینمای مستند و اتنوگرافیک را گسترش دهیم. از این رو برنامه‌های مختلفی را تدارک دیدیم. در ادامه این روند با بسیاری دیگر از فیلم‌سازان ارزشمند نظیر زنده‌یاد زاون

قوکاسیان، منوچهر طیب (که نام این کتاب از فیلم ارزشمند او گرفته شده است) محمدرضا اصلانی، خسرو سینایی، حمید سهیلی، محمد احسانی و... نیز آشنا شدیم که وجود هرکدامشان برای ما نعمتی بود. در این شرایط بود که از سال ۱۳۸۵ تشکیل جلسات نمایش فیلم مستند در دانشکده علوم اجتماعی و دعوت از فیلم‌سازان را برای بحث درباره فیلم‌ها آغاز کردیم و روابط ما هر روز با فیلم‌سازان مستند بهتر شد. روندی که تا امروز ادامه یافته است و در چند سال اخیر به برنامه «یکشنبه‌های انسان‌شناسی و فرهنگ» هر هفته، با نمایش فیلم‌های مستند در بحث‌های تخصصی و آکادمیک ادامه دارد. امسال در اردیبهشت ۱۳۹۷ یکصد و چهارمین جلسه نیز برگزار شد و ما موفق شدیم که در طول چهار سال بیش از دویست نمایش فیلم و بحث علمی داشته باشیم که همه مباحث منتشر خواهد شد. سال تحصیلی گذشته نیز خوشبختانه در دوره‌ای که تدریس درس انسان‌شناسی تصویری به من واگذار شد، توانستم بسیاری از دست‌اندرکاران این سینما را در دانشکده و در کلاس به عنوان هیئتمن و استاد مدعو در کنار خود داشته باشم. در همین مدت، چندین جلسه همایش، کارگاه و نمایش‌های اختصاصی نیز در تهران و شهرستان‌ها در زمینه سبزه‌تشکیل شدند و در چارچوب سایت «انسان‌شناسی و فرهنگ» افزون بر یک بخش ویژه سینمای مستند که ابتدا مهرداد اسکویی و سپس استاد تهامی‌نژاد را مدیریت کردند، یک ویژه‌نامه درباره سینمای مستند به سردبیری محمد تهامی‌نژاد منتشر شد و ده‌ها نقد فیلم نیز نوشته و منتشر شد و کتاب‌های متعددی نیز به چاپ رسیدند. کتاب حاضر تقریباً ده سال پس از نخستین کتاب من در زمینه انسان‌شناسی تصویری منتشر می‌شود، شاید در تکمیل آن، کتابی مفید باشد؛ عمده مطالب این کتاب شامل مباحث، مقالات، گفتگوها و گزارش‌هایی می‌شود که از جلسات نمایش فیلم مستند در دانشکده داشتیم و چندین نقد

یادداشت‌های کوتاه و بلندی که بر تعداد زیادی از فیلم‌های مستند و اتنوگرافیک نوشته‌ام.

مطالب کتاب شاید یک بار دیگر موضوع رابطه فیلم اتنوگرافیک و فیلم مستند که همواره و هنوز در ابهام هستند را مطرح کند. باید توجه داشت که این ابهام در تفکیک میان آنچه فیلم «مستند» نامیده می‌شود و آنچه هنوز تمایل بدان وجود دارد که فیلم «مردم‌نگارانه» (اتنوگرافیک^۱) معرفی شود، بحثی صرفاً صوری نیست. مرزها در اینجا می‌توانند با گروهی از شکل‌ها مشخص شوند؛ اما آنچه نمی‌توان انجام داد، ترسیم دو پارادایم مشخص برای تفکیک و تمایز میان این دو گونه فیلم است. ما امروز با گفتمان بنیان‌گذار ژان روش درباره فیلم مردم‌نگارانه دهه ۱۹۶۰ مربوط می‌شود فاصله‌ای زیاد داریم. برای روش البته، مسئله تا حد زیادی روشن بود؛ فیلم مردم‌نگارانه یکی از ابزارهای پژوهش است و باید آن را (فیلم) (داده‌نمایی که ما امروز به فیلم مستند می‌دهیم) جدا کرد. روش حتی از این هم فراتر می‌رفت و ادعا می‌کرد که فیلم مردم‌نگارانه فاقد ارزش پژوهشی را خداید است و باید لزوماً به مثابه یک «بخش» تکمیلی در یک پژوهش مطرح شود که بخش‌های اصلی آن از اسناد یک پژوهش کلاسیک تشکیل شده باشد. به عبارت دیگر، برای ژان روش، فیلم اتنوگرافیک به‌خودی‌خود یک رویکرد علمی نسبت به موضوع مورد پژوهش نیست و نمی‌توان آن را به صورت مستقل در قالب یک کار علمی ارائه داد؛ بلکه عاملی تکمیلی در قالب یک «روایت» فیلمیک به شمار می‌آید. در این در حالی است که امروز ما با موقعیت‌هایی روبرو هستیم که برخی از انسان‌شناسان از یک نوشتار علمی فیلمیک دفاع می‌کنند و اهمیتی فوق‌العاده (همچون مکتب اتنوگرافی امریکا) به روایت، به مثابه شیوه بیان علم می‌دهند. گمان ما بر آن

است که امروز به نقطه‌ای از ثبات رسیده‌ایم که دیگر کسی شکی در اهمیت فیلم مستند و اتوگرافیک در حوزه انسان‌شناسی و علوم اجتماعی به‌طور کلی ندارد؛ اما چشم‌انداز فعالیت‌هایی که می‌توان در این زمینه انجام داد، با همراهی تعداد بسیار زیاد دوستانی که خوشبختانه امروز در کنارمان هستند، بسیار باز و روشن است. این کتاب به‌مثابه یکی از نخستین کتاب‌های انتشارات جدید «انسان‌شناسی» که راه تازه و چشم‌اندازهای خوبی را برای ما گشوده است، منتشر می‌شود و امیدواریم بتواند ولو اندکی در غنی‌شدن ادبیات سینمایی و بین‌رشته‌ای در بار حیط این همکاری میان حوزه فیلم و حوزه علم اجتماعی مؤثر باشد.

در اینجا و نامه‌های من به شما را می‌دانم که پیش از همه از استاد تهامی‌نژاد که کتاب را خواندند و پیشنهادهایی ارائه دادند و مقدمه‌ای بر آن نوشتند تشکری ویژه داشته باشم. همچنین از همه دوستانی که در این پیشگفتار از آن‌ها نام برده شد و بدون کمک آن‌ها نمی‌توانستیم نه این کتاب و نه اصولاً هیچ‌کدام از برنامه‌های مزبور و درس انسان‌شناسی تصویری را در دانشکده علوم اجتماعی راه‌اندازی و به تحقق برسانیم، تشکر و آرزو کنم همیشه در خدمت آن‌ها باشیم.